

МСЦ

БЕОГРАД

8-11. IX 2010.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ
И ЕВРОПСКА КЊИЖЕВНОСТ**

40/2

БЕОГРАД, 2011.

Данијела Петковић*
Институт за књижевност и уметност, Београд

СИСТЕМ ЕПСКИХ ЛИКОВА У КОНТЕКСТУ ЕВРОПСКИХ ТЕОРИЈСКИХ ИЗУЧАВАЊА

У овом раду примењују се нека структуралистичка, семиотичка и лингвистичка решења на систем епских ликова. Ликови се могу посматрати као дводелни знаци који повезивањем, уланчавањем творе јединствени систем. Релације међу ликовима које се успостављају њиховим избором и комбиновањем (парадигматска и синтагматска оса) пресудне су у изградњи сижеа. Пресликавање Гремасовог актанцијалног модела на епску песму могуће је само на плану микроструктуре. Нестабилност и изменљивост актера у улози субјекта и објекта откривају парну, дијалошку природу структурисања епског „текста“. Три могућа начина повезивања ликова (по принципима анадиптозе, анафоре и епифоре) одређују композициони модел (степености, модел лезеде или река сутака).

Један од најважнијих задатака теорије књижевности, стар колико и она, јесте проучавање књижевних ликова. Наиме, у првим поетичким истраживањима, Платоновим списима, налазимо већ назнаке „карактера“. Платон је осудио песнике на прогон из идеалне државе, између осталог, и због лоше слике богова и хероја коју стварају.¹ Средњи век је фиксирао типове за поједине књижевне врсте (commedia dell' arte, пасторала, итд.), а касније се лик везује за епоху, односно, стилску формацију (нпр. романтичарски или реалистички јунак). Од Платона до реалистичких и позитивистичких утврђивања типова прошао је готово један и по миленијум мање или више континуираног изучавања система ликова, а ни у данашњој науци питања овакве врсте никако нису анахрона.

Проучавање ликова усмене књижевности нема тако дугу традицију. озбиљнија теоријска осветљења појављују се тек након периода романтичарског одушевљења фолклором и првих систематизација прикупљене грађе. Темеље типолошком изучавању поставио је В. Проп морфолошком анализом руских бајки двадесетих година прошлог века. На одабраном репрезентативном узорку утврдио да постоји тачно 31 функција у којој се ликови најке могу наћи и дефинисао седам типичних ликова и њихове делокруге: про-

* danijela.petkovic@ikum.org.rs

¹ Platon, *Država*, BIGZ, Београд, 1993, 57-73.

тивник (штеточина), давалац, помоћник, царева кћи и њен отац, пошњалац, јунак, лажни јунак. Придружио им је и везне ликове (жалноци, клеветници, потказивачи, нарочити предмети, итд.).² Однос лика и делокруга није реципрочан; делокруг може бити издељен на више ликова, а с друге стране један лик може обухватати и више делокруга.

Ове идеје нашле су вишеструку примену у радовима каснијих истраживача, превазилазећи умногome жанровске границе бајке. Кад је реч о епској поезији, треба нагласити да је Пропов синтаксичко-морфолошки модел усвојен, али и нужно модификован, прилагођен законима епског жанра. Параметри који су послужили као додатни критеријуми карактеризације засновани су најпре на општем начелу бинарне опозитности (позитивно / негативно, своје / туђе, активно / пасивно, антропоморфно / неантропоморфно, итд.), а затим и на семантичким ознакама индивидуализације (номенклатура, атрибуција), природности (реални или фантастични свет), породичних и друштвених односа, места и времена (локализација и историјски контекст), итд.³

То никако не значи да су поменути критеријуми карактеризације омогућили коначне одговоре и да је систематизација ликова епске песме довршена. Могуће је осврнути се на још неке резултате теоријских истраживања, пре свега на оне школе и правце који су књижевно дело посматрали као системску целину саодносних елемената.

У том смислу, треба се подсетити на нека, данас већ аксиоматска, тврђења Ф. Де Сосира, антиципатора модерних лингвистичких, структуралистичких и семиотичких правца истраживања језика и књижевности. Као што је познато, Сосир је језик посматрао као систем дводелних знакова, од којих се сваки састоји од појма и акустичке слике (означено – *signifié* и ознака – *signifiant*). Ознака има линеарни карактер, одвија се у времену, а уланча-

² V. J. Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982, 86-87.

³ О типологизацији и моделима епских ликова види Р. Bakotić, „Pojav čuda i zakon reda u narodnoj književnosti“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XXXI, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1937, 1-66; Б. Н. Путилов, *Русский и южнославянский героический эпос*, Сравнительно-типологическое исследование, Москва, 1971; С. Ю. Неклюдов, „Время и пространство в былинне“, *Славянский фольклор*, Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макала, Наука, Москва, 1972, 18-45; Г. А. Петров, „Противопоставление персонажей в былинах“, *Вопросы жанров русского фольклора*, сборник статей под редакцией профессора Н. И. Кравцова, Издательство Московского университета, Москва, 1972, 58-73; Ю. И. Юдин, „Типы героев в героических русских былинах“, *Проблемы художественной формы, Русский фольклор*, XIV, Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом), Наука, Ленинград, 1974, 34-45; Н. Лубинкович, „Модели епских јунака и њихових противника у српскохрватској десетерачкој епизици“, *Зборник радова XXXII конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије*, Сомбор, Нови Сад, 1985; Н. Jason, „A Model for the Surface Level of Narration of the Theme 'Combat' in South Slavic Epic Songs“, *Narodna umjetnost*, 30, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1993, 371-388; П. Бочков, *Непознатият јунак*, Издателство на Българската академия на науките, София, 1994, 271-275; М. Браун, *Српскохрватска јуначка песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, Нови Сад, 2004; Б. Сувајинић, *Лунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005; С. Самариџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008; Н. В. Петров, *Сюжетно-мотивный состав русского эпоса: модели эпического нарратива*, материал размешен на сајте при подржане гранта РФФИ №06-06-80-420а.

ва се са другим ознакама у просторној сфери, образује линију, ланац. Иако је веза ознаке и означеног произвољна, дакле, иако је ознака слободно изабрана у односу на означено, временом се у језичкој заједници фиксира и надаље постоји отпор колектива према сваком лингвистичком новачењу. Појединци ипак уносе промене, мењају однос ознаке и означеног, а самим тим мењају и знак. Ипак, такве измене бивају прихваћене, примљене у језички систем, само ако их усвоји цео колектив.⁴

Ако ове закључке пренесемо на раван епике, онда се ликови епске поезије могу посматрати здружено, као скуп елемената који међусобним релацијама творе један систем. Ликови – елементи тог система, уобичајено су именовани према својим сижејним функцијама (делокрузима). Сваки од њих је дводелни знак. Нпр. знак „противник“ састоји се из појма противника и ознаке „Арапин“. Још једно стајаће име – Кумрија означава типичну поткупљиву робињу. Чак и кад није реч о стајаћем имену, номенклатура јунака познатог датај заједници функционише као ознака (Марко Краљевић, Милош Обилић, Јанковић Стојан, итд.) Било које од ових имена у колективној свести активира представу о појму „јунак“. Различита номенклатура као различита ознака за исти појам не значи одступање од правила фиксираности ознаке и означеног у истом знаковном систему. Више ознака за исти појам је више варијаната, *parole* односу на *langue*⁵.

Системима уметничког текста бавно се и руски семиотичар Ј. Лотман. Једну књижевну творевину (текст) посматрао је као једну материјализацију, једну могућност реализације општег система, која осим системских садржи и несистемске елементе, „шум“, „грешку“. То је исти однос *langue* – *parole*. И системски и несистемски елементи имају уметничку вредност, први су изоморфни чиниоци у систему, а други су одступања која једино уметност може да претвори у информацију и да укључи у систем.⁶ Један општи, заједнички, опис јунака у систему епских ликова укључује само системске, изоморфне чињенице – избор из фонда прихваћених, колективно цензурисаних, атрибута. Тако јунак има коња, оружје, опрему, итд. Ђогат, дорат, вранац; сабља, мач, нож; токе, челенка, ковче – још увек нису несистемски елементи, мада здружени могу послужити у индивидуализацији јунака. Потпуна индивидуализација постиже се уношењем грешке, особености.⁷ Марков коњ је уникатан, препознатљив, „шарен као говече“, уз Тала иде батина, а Голотрба Иво је, како већ име открива, сав поцепан, без кошуље. Наведени примери показују оно што Лотман зове одступањем од „средње норме“;

⁴F. De Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1989, 84-91. О колективној цензурни средине као својспрсног филтеру кроз који свака усмена творевина мора да се пропусти да би се утврдило да ли одговара законитостима одређеног усменог жанра, писали су Јакобсон и Богатијров у данас већ добро познатој студији „Фолклор као нарочит облик стваралаштва“ (R. Jakobson, P. Bogatirjov, „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva“, u: *Usmena književnost*, прир. М. Бошковић-Stulli, Школска knjiga, Zagreb, 1971, 20-22).

⁵F. De Sosir, *nav. delo*, 17-25.

⁶J. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, 92-93. i 96-97.

⁷„Stalna neočekivanost u junakovom ponašanju postiže se, prvo, time što se karakter ne izgrađuje kao jedna unapred poznata mogućnost delovanja, nego kao paradigma, skup mogućnosti – jedinstven na nivou idejne strukture, varijativan na nivou teksta.“ (Isto, 329)

„расејавањем“, чији степен, истина, у народној књижевности није велики, будући да се, по законитостима естетике истоветности, фиксира сваки детаљ у понашању јунака.⁸ Нарушавање строге нормe, ипак у уским границама, ипак разбија окоштали систем епских ликова и повећава ентропију и информативност.

Сосирову идеју о уланчавању јединица једног система разрадио је и допунно руски лингвиста и структуралиста Р. Јакобсон, примењујући своје учење на поетски систем. Низ који настаје по критеријуму асоцијације, сличности, еквиваленције, назвао је осом селекције. Принцип повезивања јединца оваквог низа заснован је на метафори.⁹ У Лотмановој интерпретацији Сосиров асоцијативни низ и Јакобсонова оса селекције одговарају парадигматској оси.¹⁰ Она подразумева избор једног елемента између сличних у истом скупу и његово постављање на одређено место у систему. Заменљивост једног јунака другим на истој снижејој позицији последница је припадности поменутој оси. Нпр. песме „Иво Сенковић и ага од Рибника“. „Златија старца Ћеивана“ и „Болани Дојчин“ повезује слична тематика: нејаки јунак, заточник угњетених, немоћних, бранилац њихове части, дели мегдан против зулумћара (одлази у цареву војску). Ликови ове три варијанте – три подсистема у систему свих епских ликова – међусобно се повезују асоцијативно, парадигматски. Једну линију формирају остарели кућни старешина (владар) и незаштићене љуба и сестра. Други селективни низ чине недорасли син, девојка у мушком оделу, болесни јунак, а трећи – изазивачи који нису достојни противници јер позивају јунака у тренутку немоћи и неумољиви владар који мобилише на војну. Ликови на истој оси су синонимни, певач бира једног из истог низа.¹¹

Асоцијативни низ и веза знака с неприсутним јединицама система¹² постоји и када нпр. један јунак асоцира на другог који не мора бити на истој епској сцени, у истом сижеу. Јуначке дијаде (парови отац – син, ујак – сестрић) и тријаде¹³ превазилазе уске границе једне песме. Секула оцртава и лик ујака Јанка чак и ако овај други није поменут у песми (Б, 46; СНП IIр, 74), уз Марка се врло често међу сватовским старешинама налазе и Милош и Реља, чак и када њихово кукавичко понашање одудара од представе о побратимљеној јуначкој тројци (СНП VI, 34). Синовница Црнојевића презименом активира колективно сећање на јуначку породицу, дозива претке, а та номенклатура предочава, на самом почетку варијанте о њеној удаји, да ће бити речи о моралној, јуначкој, а не пасивној невести (СНП VI, 44).

⁸ Исто, 326.

⁹ R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, 1966, 296.

¹⁰ J. Lotman, *nav. delo*, 125-131.

¹¹ С. Самарија уочава три нивоа структурисања. Основа је базични делокруг, он се грана на секундарни, а последња парадигматска раван припада епској номенклатури (С. Самарија, *нав. дело*, 301-302). У горњим примерима базични делокруг би се односио нпр. на јунака заточника, секундарни припада нејаком детету јунаку, маскираној девојци и болесном јунаку, а раван епске номенклатуре попуњавају Иво, Златија и Болани Дојчин.

¹² F. De Sosir, *nav. delo*, 147.

¹³ Б. Сувајинић, *нав. дело*, 51-96.

Другачијим уланчавањем, знаци творе синтагматски низ у коме појединачно имају вредност само ако су супротни у односу на претходне или потоње знаке.¹⁴ Према Јакобсону, хоризонтално, синтагматско, повезивање јединица постиже се комбинацијом елемената који садејствују по близини на принципу метонимије. Тако се формира оса комбинације¹⁵ или синтагматска оса,¹⁶ у којој је важан поредак елемената који творе низ. Лотман ову особину текста, као једне од могућих реализација система, назива структурношћу. Она подразумева организацију, распоред и упоредивост јединица сукцесивног низа, заправо, изналажење заједничког језгра, које служи као основ за поређење, и варијативног чиниоца, чиниоца супротстављања, тј. елемента који носи значење.¹⁷ Другим речима, ликови се повезују у оквиру система или неког његовог дела (једна варијанта), постављају се један наспрам другог, а потпуно значење добијају тек у антагонистичкој релацији са суседним ликом – знаком (већ помињане опозиције позитиван / негативан, свој / туђ), активан / пасиван, итд.). Ова релација је веома важна, јер у оквиру сваког дела система прецизно дефинише делокруг и открива недоумице у случајевима када једна иста номенклатура у различитим подсистемима означава нпр. јунака, противника, или помоћника. Слушалац одлично разликује Југовиће – косовске јунаке и Југовиће – сурове надзорнике у варијанти о зидању Раванице, или Иву Сењанина у функцији јунака, помоћника, старешине, кукавице, помоћника, каталошког лика, када их упореди с осталим ликовима једне песме.

Кад је реч о структуралистичким прилазима, треба се осврнути и на Гремасово изучавање актанцијалне организације ликова. На нивоу нарративне синтаксе постоје актанти. Они се у свакој књижевној творевини, појединачном дискурсу, реализују као актери.¹⁸ Ни овде реципрочан однос није правило, као ни у релацији делокруг – лик. Један актонт може да се манифестује кроз више актера, а један актер исто тако може бити синтеза више актаната. Актанцијална организација упоредива је реченичном структуром. Радња је реализација жеље субјекта управљене ка неком објекту (С → О). Функција је овде изједначена с предикатом, а може бити представљена и као релација давалац (пошиљалац) → објекат → прималац.¹⁹

Да би се радња остварила или, да би субјекат могао да „испуни програм“, потребна му је воља за извршењем и способност да то учини – сопственом снагом (моћ) или користећи знање, умешност. Воља, моћ и умење могу бити расподељени између три различита субјекта, или су здружени у једном, односно два субјекта (воља и моћ, воља и умење, моћ и умење). Ако

¹⁴F. De Sosir, nav. delo, 146.

¹⁵R. Jakobson, nav. delo, 296.

¹⁶J. Lotman, nav. delo, 131-140.

¹⁷Isto, 91. i 327.

¹⁸M. Бал допуњава ову схему и трећим нивоом структуре – ликовима – актерима са различитим карактеристикама (M. Bal, *Naratologija. Teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000, 95)

¹⁹G. Gremas, „Aktanti, akteri, figure“, u: *Strukturalni prilaz književnosti*, prir. M. Bunjevac, Nolit, Beograd, 1973, 98-100.

се ова решења пренесу на епски систем ликова, субјекат воље најбоље је оличен у делокругу пошљаоца (налогодавца), позицију субјекта моћи заузима већина јунака, подвижника, који задатак испуњавају сопственом снагом, а субјекат умења манифестован је нпр. ликовима оних јунака који користе маску, обману или какво друго умеће за постизање циља. Наравно, у већини дискурсних реализација (појединачних остварења, варијаната), јунак је истовремено и јунак по моћи и јунак по умењу, а има и вољу да изврши подвиг, другим речима, сам је себи налогодавац. Нпр. Мали Радојица сам организује и осмишљава акцију спасавања и себе и других из тамнице, а онда је и спроводи у дело. Он је истовремено пример једног актера у актанцијалној улози субјекта. У Милијиној песми о гордој Роси, сестри Леке капетана, субјекат је распоређен на три актера, три просца, побратима – Марка, Милоша и Рељу.

Други важан члан актанцијалне структуре је објекат. Гремас разликује две врсте, објективни и субјективни.²⁰ Први је предмет жеље (потраге) субјекта и, попут граматичког објекта, трпи радњу. Може бити предмет, моћ или, пак, лице. Већина пасивних невеста испуњава ову актанцијалну улогу, као и јунак којег други ослобађа из тамнице, а сам се не активира (нпр. варијанта о спасавању Гојка Десанчића – Е, 72, у којој га спасоци чак и носе). Субјективни објекат је истовремено и субјекат. Нпр. неверна жена, коју нападач жели да освоји, а муж задржи, неретко је предузимљиви организатор, са сопственим циљем, дакле, функционише као нека врста антисубјекта (СНП II, 25; СНП VII, 28).

Управо је усмереност на објекат оно што разликује антисубјекат од противника. Антисубјекат има свој лични циљ, усмерен је ка личном објекту, а тај програм се укршта с тежњом субјекта. С друге стране, противник омета субјекат само у једном тренутку, то је случајна супротност, он није управљен ка неком објекту.²¹ Нпр. виле које пресрећу сватове два Драгичића на повратку и убијају двојицу младожења (СНП, VI, 8) у улози су противника, будући да немају други циљ осим да омету и казне бучне сватове. Другачији пресретач је отимач девојке и дарова или просац у заседи (потери). Он је, према Гремасовом моделу, антисубјекат, има објекат према ком тежи. Балачко војвода, тако, није противник, него субјекат са негативним деиксисом, јер у случају да победи Милоша Војиновића, остварује сопствени циљ – добија Роксандину руку.

Помоћник је сличан противнику утолико што такође нема моћ над целим подухватом, нити циљани објекат. Функција му је узгредна, ограниченог дејства. У Мусином и Марковом двобоју вила интервенише тек на Марков позив. Јунаку који подлеже противнику у мегдану она најчешће помаже само сугестијом на заборављено оружје, „гују из потаје“ (СНП II, 67; ПЦХ, 75). Противник и помоћник функционишу, дакле, као прилошке допуне уз предикат везујући се за њега предлозима „упркос“ и „захваљујући“. Они нису

²⁰Isto, 107.

²¹M. Bal, nav. delo, 166-167.

у директној вези са субјектом, односно, објектом, него одређују радњу, процес.²²

Иако би се на основу ових примера могло закључити да се актанцијална схема успешно може применити на епску структуру, много је више чинилаца који не говоре томе у прилог. Поменуто тешко разликовање противника и антисубјекта само је један од показатеља некомпатибилности оваквог модела. Ако је критеријум њиховог разлучивања усмереност на одређени објекат, онда би статистика умногоме превагнула на тас антисубјекта. Противници би се готово могли пребројати на прсте, а песме би вреле од субјеката који делају супротно од главног јунака (такође субјекта) и имају исте или различите циљеве. Овакво тврђење је у директној колизији са сужејном структуром епске песме, која почива на сукобу јунак – противник. С. Самарија се с правом запитала да ли то значи да постоје два субјекта, будући да главни јунак у експозицији и заплету најчешће трпи деловање непријатеља, а овај је, према томе, покретач радње.²³ Другим речима, јунак је у почетку на позицији објекта (изазван је, нанесена му је штета, итд.), да би одговором, реакцијом, у потпуности преокренуо актанцијалну улогу, и своју и свог непријатеља. Сада је он субјекат, а иницијатор сукоба постаје савладани објекат.

Изменљивост улога у истом сужеју²⁴ пре је правило него изузетак. Као пример може послужити Вукова варијанта о мегдану Марка Краљевића и Мусе Кесеије:

1. Муса затвара путеве и скеле, убија царева људе (Муса = субјект; цар, цареви људи = објекат),
2. цар шаље Ђуприлић-везира да заустави одметника (цар = субјекат, пошљалац; Ђуприлић-везир = објекат),
3. Муса побеђује Ђуприлића (Муса = субјекат; Ђуприлић = објекат, жртва),
4. Ђуприлић саветује цара да пошаље Марка (Ђуприлић = С; цар = О),
5. цар ослобађа Марка из тамнице и даје му задатак (цар = С, пошљалац; Марко = О),
6. Марко се опоравља и огледа снагу (Марко = С),
7. Марко тражи од Новака ковача најбољу сабљу (Марко = С; Новак = О),
8. Новак даје сабљу Марку и открива да није испунио задатак у потпуности (Новак = С, дародавац, противник; Марко = О, прималац),
9. Марко кажњава Новака (Марко = С; Новак = О, жртва),

²² Исто, 163.

²³ С. Самарија, нав. дело, 292-295. Епска „прича“ није „жеља“ која се кроз радњу испољава као „потрага“. И даље: „Епски подвиг увек се приказује као реакција на изазов, а славу, част, и јунаштво не доноси изазивање (напад) већ часна одбрана и одбрана части. Самим тим, није могуће аутоматско преузимање релације С + О чак ни из оних поетичких система који подразумевају сродне компоненте (тематско-мотивске, стилско-изражајне), поступке обликовања догађаја (монолог, дијалог, нарација) и исходништа фабуларног ткива.“ (Исто, 295)

²⁴ Исто, 294.

10. Марко изазива Мусу и први напада (Марко = С; Муса = О),
11. Муса надвладава Марка (Муса = С; Марко = О),
12. Марко тражи помоћ виле (Марко = С; вила = О),
13. Вила сугестијом помаже Марку (вила = С, помоћник; Марко = О),
14. Марко савлађује Мусу (Марко = С; Муса = О, жртва),
15. Марко доноси цару Мусину главу (Марко = С; цар = О, прималац).

Понуђена схема сведочи не само о нестабилности актанцијалних улога у истој дискурзивној структури него и о томе да је актанцијални модел могуће применити само на микроплану, не већем од појединачне ситуације, сцене. У свакој од њих доминирају субјекат и објекат у непосредној комуникацији, тачније, једна ситуација је ограничена једносмерном релацијом субјекта према објекту. Промена актера у улози субјекта, односно објекта, сигнал је и за измену ситуације. Субјекат је увек актер који започиње било какву врсту комуникације (разговор, позив, молба, захтев, борба, итд.), а објекат онај који је прима. Следећа табела показује укупну дистрибуцију актера по актанцијалним улогама субјекта и објекта у овој песми:

	Субјекат (С)	Објекат (О)
Марко	7	4
Муса	3	2
цар	2	3
Ћуприлић-везир	1	2
Новак ковач	1	2
вила	1	1

У песми о женидби Грујнице Новаковића (СНП III, 6) расподела је следећа:

	Субјекат (С)	Објекат (О)
Старина Новак	8	5
Грчић Манојло	6	6
Груја	5	2
дели Радивоје	3	3
Татомир	2	2
вила	2	1
кум Бороје	1	1
стари сват Средоје	1	1
хајдучки сватови	1	5
сватови Г. Манојла	0	2
невеста	0	1

Статистика не помаже много кад је реч о одређивању актанцијалних улога на плану макроструктуре, тј. на нивоу појединачне песме, као једне дискурсне манифестације. Једино се може констатовати да је субјекат на макроплану онај који је у тој улози у највећем броју ситуација, микројединица структуре. Бројни актери у улози објекта не дају праву слику о објекту на макроплану. У тој улози у једној песми нашли су се готово сви актери, чак и више пута, а понекад је, као у варијанти о Грујиној женидби, статистички најмање заступљен управо правни циљ, објекат коме теже и Грујица и његов супарник, а то је невеста.

Ситуација, као структурална јединица представљена релацијом субјекат – објекат, намеће закључак о парном устројству, успостављању двојних веза, дијалошком принципу и одсуству полифоније, као општим начелима изградње епске структуре. Наиме, комуникација се увек одвија искључиво између два актера, без обзира на то колико их је на сцени. Природа епског представљања (казивањем) само је један од разлога за то. У Вуковој варијанти из друге књиге Милош се на кнежевој вечери брани сам, остали су ту, али ћуте. Не реагује ни Вук Бранковић иако га Милош оптужује. Релација се успоставља искључиво између кнеза и Милоша, господа међусобно не размеђују ни поглед, нити реч. Косовка девојка среће једног по једног јунака из познате побратимске тројке, нема назнаке о било каквом договору међу побратимима. Када Иван Црнојевић опомини снаху да повуче руке пружене према Милошу Обренбеговићу, лажни младожења, иако је присутан, остаје нем. Док Новак и Радивој испијају вино кнеза Богосава, причају само Новак и Богосав. За ускоком који бежи с непријатељске територије пристаје бројна потеря, али се он најчешће сукобљава с противницима сукцесивно, онако како пристижу (нпр. Максим барјактар – СНП VII, 3). Чак и када су три јунака у друштву, комуницирају искључиво двојца – један поставља питање, а одговарају му остала двојица један по један, посебно, не започињући међусобно разговор (нпр. уводна расправа тројце јунака о томе ко је највећи јунак – ПЦХ, 75 или Вуксаново питање упућено Лијашу од Пипера и Селаку Васојевићу у сужањству). И кад је реч о колективном јунаку, релација је опет дијалошка. Издваја се један глас из чете, одговара на питање (захтев) вође, а остали се повлаче ако не деле исти став, или су прећутно сагласни фон. Други пут, група наступа здружено, као јединствени лик (нпр. четири Ђурђево вожводе послате на Тодора од Сталаћа у песми о његовој женидби – СНП II, 82 или силна арапска војска против које се бори Марко Краљевић – СНП II, 62).

Ако се подсетимо сада схеме примера о боју Марка и Мусе, скицејна линија успостављена парним релацијама субјекта и објекта изгледа овако:

Муса → цар
 цар → Ћуприлић
 Муса → Ћуприлић
 Ћуприлић → цар
 цар → Марко
 Марко → Новак
 Новак → Марко
 Марко → Новак
 Марко → Муса
 Муса → Марко
 Марко → вила
 вила → Марко
 Марко → Муса
 Марко → цар

Степенаста ланчана структура настала је услед доминантног начела ана-диплозе (чак 10 карика повезано је на овакав начин). Спорадично, у овом примеру постоји и везивање по принципу анафоре (два пута). Доминацијом анафорског принципа остварује се лепежаста композиција, као нпр. у одломку о кнежевој вечери из друге Вукове збирке:

кнез Лазар → Југ-Богдан
 кнез Лазар → Југовићи
 кнез Лазар → Вук Бранковић
 кнез Лазар → Милош
 кнез Лазар → Косанчић Иван
 кнез Лазар → Топлица Милан
 кнез Лазар → Југ-Богдан
 кнез Лазар → Вук Бранковић
 кнез Лазар → Југовићи
 кнез Лазар → Косанчић Иван
 кнез Лазар → Топлица Милан
 кнез Лазар → Милош
 Милош → кнез Лазар

Трећи могући тип синтагматског уланчавања парова актера у субјекатско-објекатском спрегу остварен је по начелу епифоре и знатно се ређе среће јер подразумева усмереност више субјеката ка једном објекту. Овај композициони принцип (модел река сутока) никада није доминантан у сижејној структури. Среће се обично у уводном делу (нпр. више просаца проси исту невесту, или истовремени позиви Марку за свадбу, кумство и рат, итд.) Једна варијанти о заручнику који одлази на војну, у Богишићевој збирци (Б, 20) почиње тако што сестра будимског краља препричава брату необичан сусрет с тројицом јунака. Пресрећу је један по један:

сестра краља будимскога → краљ:
 Угрин Јанко → сестра краља будимскога
 Михајло Свилојевић → сестра краља будимскога
 Секуло Драгићић → сестра краља будимскога ...

На крају, треба подвући да иако није могуће потпуно пресликавање актанцијалних модела на раван епике, преношење синтаксичке спреге субјекат – објекат на план микроструктуре и уочавање изменљивости чинилаца ове релације у свакој наредној сижејној ситуацији показало се као веома драгоцено за откривање начина структурисања „епског дискурса“. Сва примењена решења, и структуралистичка и семиотичка и лингвистичка, потврдила су још једном да се систем епских ликова никако не може посматрати одвојено од сижејног склопа, да односи међу ликовима утичу на начин изградње епског сижеа, тј. да су лик и сиже у непрестаној интеракцији.

Кључне речи: систем ликова, знак, парадигматска и синтагматска оса, актанцијални модели, субјекат, објекат, микроструктура, макроструктура, композиција.

ЛИТЕРАТУРА

- P. Bakotić, „Pojav čuda i zakon reda u narodnoj književnosti“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XXXI, svezak 1, JAZU, Zagreb, 1937, 1-66.
- M. Bal, *Naratologija. Teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000.
- П. Бочков, *Непознатият юнак*, Издателство на Българската академия на науките, София, 1994.
- М. Браун, *Српскохрватска јуначка песма*, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матнца српска, Београд, Нови Сад, 2004.
- G. Greimas, „Aktanti, akteri, figure“, u: *Strukturalni prilaz književnosti*, prir. M. Bunjevac, Nolit, Beograd, 1973.
- R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, 1966.
- R. Jakobson, P. Bogatirjov“, „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva“, u: *Usmena književnost*, prir. M. Bošković-Stulli, Školska knjiga, Zagreb, 1971, 17-30.
- H. Jason, „A Model for the Surface Level of Narration of the Theme 'Combat' in South Slavic Epic Songs“, *Narodna umjetnost*, 30, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1993, 371-388.
- Ю. И. Юдин, „Типы героев в героических русских былинах“, *Проблемы художественной формы, Русский фольклор*, XIV, Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом), Наука, Ленинград, 1974, 34-45.
- J. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
- Н. Љубинковић, „Модели епских јунака и њихових противника у српскохрватској десетерачкој епизи“, *Зборник радова XXXII конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије*, Сомбор, Нови Сад, 1985.

- С. Ю. Неклюдов, „Время и пространство в былинне“, *Славянский фольклор*, Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макалая, Наука, Москва, 1972, 18-45.
- Г. А. Петров, „Противопоставление персонажей в былинах“, *Вопросы жанров русского фольклора*, сборник статей под редакцией профессора Н. И. Кравцова, Издательство Московского университета, Москва, 1972, 58-73.
- Н. В. Петров, *Сюжетно-мотивный состав русского эпоса: модели эпического нарратива*, материал размещен на сайте при поддержке гранта РФФИ №06-06-80-420а.
- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1993.
- V. J. Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982.
- Б. Н. Путилов, *Русский и южнославянский героический эпос*, Сравнительно-типологическое исследование, Москва, 1971.
- С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008.
- F. De Sosir, *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1989.
- Б. Суваџић, *Јунаци и маске*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2005.

Данијела Петковић

СИСТЕМА ЭПИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В КОНТЕКСТЕ
ЕВРОПЕЙСКИХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

(Резюме)

В настоящей работе применялись некоторые структуралистские, семиотические и лингвистические методы при исследовании системы эпических образов. Образы могут рассматриваться как двусторонние знаки, которые составляют единую систему благодаря вертикальным и цепным взаимосвязям. Взаимосвязи по вертикальной оси, ассоциативные, парадигматические, основаны на принципе метафоры, с помощью которой проводится отбор и выделение определенного элемента системы (образа) на основе подобия, заменяемости. По горизонтали, синтагматически эти знаменательные единицы связаны на базе метонимии, сопряженности. Взаимоотношения образов, устанавливаемые их выбором и сочетанием, определяют развитие сюжета. Применение актантной модели Греймаса в отношении эпических песен возможно только на уровне микроструктуры, отдельных ситуаций как произведения эпического дискурса. Нестабильность и изменчивость актеров в роли субъекта и объекта обнаруживают иарную, диалогическую природу структурирования эпического «текста». Три возможных способа связывания образов (на основе анадиплозы, анафоры и эпифоры) обуславливают композиционную модель (ступенчатая, модель весра или слияния).